

BELLE TEN

Cilt : XVII

Ocak 1953

Sayı : 65

AY TANRISI MEN'İN ADI VE MENŞEİ HAKKINDA

Dr. AFİF ERZEN

Istanbul Üniversitesi Eski Çağ tarihi Doçenti

Friglerin ay tanrısı addedilen Men Herodot (I,94) ¹, Steph. Byz. (Ἀχιμόνια, Μανήσιον), Plut. (de Is et Os. 24), Prognus (Timaios IV, 251) ve diğer eskiçağ müelliflerinde zikredildiği gibi pek çok kitabede de adı geçmektedir ².

Ramsay'e göre tanrının adı eski Frigcede Μάνης olup, sonraları grekçeleşmiş şekliyle Μήν olarak görünmektedir ³. Pisidyadaki Antiocheia (Yalvaç)'ya ait sikkelerin gösterdiği üzere, muahhar de-

¹ Lidyalılar efsanevi krallarının soylarını tanrı Manes'e bağlamışlardır. Herodot (I, 94, 10 ve IV, 45, 15) a göre Manes'in oğulları kral Atys ve Kotys'dir. Atys'in oğulları ise Lydos (I, 7; VII, 74), Mysos-Kar, Tyrsenos (I, 94) ve Kotys'in oğlu Asias (IV,45)dir. Bk. H. Stein, Herodotos I,94 not 3; Krşl. Hermes, 34, s. 222. Bossert'e göre (Asia, s. 1) Manes, Masnes okunduğu takdirde, bunun arkasında aynı isimdeki Lidya nehir tanrısı gizlenmiş bulunacaktır.

Bu belgeler Men tanrısının çok eski yerli bir tanrı olduğunu kabul ettirecek mahiyettedir.

² Bk. A. Wilhelm, Beitr. zur. Griech. Inschr. 1900, 35(CIG I add. 907, 175b); W. M. Ramsay, J. H. St. XXXVIII 148 vd; Buresch, Aus Lydien, s. 28, 68, 70, 80 vdd., 114, 152.

³ Bk. Ramsay, Cities and Bishoprics of Phrygia, s. 169, 294; Krşl. P. Kretschmer, Einleitung in d. Gesch. d. Griech. Spr. (1896) s. 197 not 4; Buresch, Aus Lydien, s. 68; Drexler (Roscher LM. II 2) st. 2688 vd; Lesky, RE XIV (1930) st. 1050-51 ve RE XV. st. 697.

virlerde bu isim yerine Lâtince *Mensis* kaim olmuştur ⁴. Eskiçağ müelliflerinin bazıları Men'i bir Frig tanrısı olarak gösterdikleri gibi, bu tanrıya ait kitabeler, kabartmalar, sikkeler ve diğer eserler en çok Frigya'da bulunmuş olduğundan modern müelliflerin de bir çoğu onu, tasvir şekline göre, Friglerin ay tanrısı addetmişlerdir ⁵. Bununla beraber Ramsay, aslında Frigce *Man* yahut *Manes* olan tanrı adının Grekce $\mu\eta\nu$ ile aynı tutulmasından dolayı, Men'in ay tanrısı addedilmesinin, yanlış bir halk etimolojisine dayandığı ve omuzlarındaki hilâlin eskiden mevcut bulunan kanatların yerine kaim olduğu fikrindedir ⁶.

Fakat P. Perdrizet (Mên, Bul. Corr. Hell. XX s. 97 vdd.) haklı olarak Men'i bir ay tanrısı değil, bilâkis bozulmuş bir eski Anadolu güneş tanrısı farz eden bu görüşü red etmektedir. Perdrizet hulâsa olarak şöyle demektedir: "Tanrı Men'in hiçbir yerde eğri veya düz kanadı olmadığı gibi *Manes*'de güneş tanrısının eski adını görmek bir faraziye'dir. Men adının bir Frigya tanrısına verilmiş olduğunu IV. asra ait bir kitabe katî şekilde göstermekle beraber, Men'in güneş ilâhı ile olan münasebeti bir şeyin kendi mütentakası ile olan münasebeti gibidir. Bazı tasvirler onları bir araya getirmiştir; fakat bunun sebebi onları açıkca karşı, karşıya koyarak mahiyet ve âlâmetlerinin ayrılığını belirtmektedir. Frigya'da ve Trakya'da $\Sigma\alpha\beta\acute{\alpha}\zeta\iota\omicron\varsigma$ adı altında tanınmış bir güneş tanrısı vardır ki, buna Anadolu'da bilhassa Pisidya ve dolaylarında $\Sigma\alpha\upsilon\acute{\alpha}\zeta\iota\omicron\varsigma$ ve $\Sigma\acute{\omega}\zeta\omega\nu$ olarak tesadüf edilmektedir. Fakat Anadolu'nun bir güneş tanrısı mevcut olduğu gibi bir ay tanrısı da vardı. Küçük Asya'da malûm Frig kıyafetinde omuzlarında yarım ay sembolü ile bilinen başka erkek ay tanrısı yoktur. Anadolu tanrıları arasında en fazla Frigya güneş tanrısı Sabazios ile münasebeti vardır ki, bunun da sebebi aşikârdır. Zira Frigyalılar tabii kuvvetlere tapmakta idiler; binaenaleyh

⁴ Bk. Imhoof-Blumer, Kleins. Münz. 359 Nr. 12; Drexler, Roscher II 2, St. 2722; Lesky RE XV, st. 690.

⁵ Bk. Drexler (Roscher LM II.2) st. 2688; P. Perdrizet, Mên, Bull. Cor. Hell. XX(1896) s. 55 vdd.; Lesky RE XV, st. 691; Krşl. Buresch, Aus Lydien, s. 68, 74 ve bilhassa 80 vdd.

⁶ Ramsay, Cities and Bishoprics of Phrygia 1(1895) s. 294; P. Kretschmer Einleitung in d.Gesch. d. Griech. Spr. s.197 ve not 4; Krşl. Drexler (Roscher II 2) st. 2688-89. Men adının Frigce olmamakla beraber $\text{M}\acute{\alpha}\nu\eta\varsigma$ 'den geldiği çok muhtemeldir. Bk. Lesky RE XV, st. 697 ve orada zikr edilen eserler.

ay ve güneş tanrılarına aynı temenni ve aynı gayelerle ibadet etmiş olduklarından onları yan, yana koymakta bir mahzur görmemişlerdir. Gerek Menneh, gerekse Lanckoronski kabartmalarında Men'in güneş tanrısının yanında gösterilmesi bundandır. Fakat bu tanrıların beraberliği onların mahiyetlerinin birbirine karıştırılmasını ve birleştirilmesini icab ettirmez. Sinkretizm daha ziyade Men'in Mithra ve katî olarak Attis ile olan münasebetlerinde görülmekte ise de, bu çok muahhardır".

Görüldüğü üzere Friglerin Avrupa'dan, Trakya'dan getirmiş oldukları ve sonra güneş tanrısı karakterini de alan Savazio'sla ay tanrısı Men'in mahiyet itibarıyla bir ilgisi yoktur⁷. Esasen Savazio ve diğer Frig tanrıları gibi Men'in izlerine Trakya'da, hiçbir yerde rastlanmamıştır (krşl. P. Krestchmer, ayn. esr. s. 197). Perdrizet (ayn. esr. s. 94)'in dediği gibi, ay tanrısı Men adının Frigya'nın helenize edilmesinden sonra Greklerden almasına imkân yoktur. Bundan başka M. ö. III. asır Atika kitabelerinde Men adı geçmektedir. Yunanlılar küçük Asya'nın helenize edilmesinden önce başka isim taşıyan Anadolu tanrılarına Zevs, Helios, Poseidon ve bunun gibi kendi tanrı adlarını vermişlerdir. Fakat kendi ilâhlarından hiç birini işaret etmiyen bir adla yabancı bir tanrıyı adlandırmamışlardır⁸. Esasen Herodot'taki (I, 94) ve diğer kayıtlar M. ö. V. asırda Men adının mevcudiyetini ispat ettiği gibi, çok eski ve yerli bir tanrı olduğunu da gösteriyor. Zira Herodot'a göre Men efsanevi Lidya krallarının ceddidir (Bk. yk. s. 1. not. 1).

Diğer Frig tanrıları gibi Trakya'da eski izine tesadüf edilmemesi ve Anadolu'nun helenize edilmesinden önce bu memlekette kendi adile mevcudiyeti (bk. not 1) ay tanrısı Men'in Frig istilâsından evvelki devirlere ait eski Anadolu tanrılarından biri olduğu ihtimalini çok kuvvetlendirmektedir.

⁷ Krşl. P. Kretschmer, Einleitung. s. 196 vdd.

⁸ Krşl. M. P. Nilson (Geschichte der Griechischen Religion I Bd, 1941, s. 788 vd.) de Küçükasya tanrısı Men ve büyük ana ilâhenin kendi mahallî karakterleri le henüz IV. asrın ortasında Atinaya dahil olmuş bulunduğunu ve komedi şairlerinin alaylarına hedef teşkil etmesinin, bu kültün sözü geçen devirde popüler bir mahiyet almış olduğuna işaret ettiğini yazmaktadır. Not 5'de ise Küçükasya tanrısı Men kültürünün henüz III. asırda Atina'da Küçükasyalık ölelerin bir kültü olduğunu kaydetmektedir (Krşl. ayn. y. zikredilen belgeler). Bu husus da bize hakikaten Men'in Greklerce yabancı bir tanrı olarak telâkki edildiğini ve Helenizm devrinden önce kendi adile ve kültile Atina'ya dahil olmuş bulunduğunu açıkça göstermektedir.

Vakia Hititçede ay tanrısının adı *Arma-*'dir ⁹). Aynı tanrının Luvice telâffuzunun yine *Arma-* olduğu çok muhtemel bulunmakla beraber, hieroglif Hititcesinin de keza *Arma-* olması lâzım geldiği ileri sürülmektedir ¹⁰. Fakat Yazılıkaya (Res. 1), Malatya (Res. 2) ve Karkamış (Res. 3) kabartmalarında kanatlı ve başındaki sivri külâhında yarım ay bulunan, aynı zamanda hieroglifinin hilâlı ifade ettiği kabul edilen tanrının ay ilâhı olmasında şüphe yoktur (Res. 4) ¹¹. Çok daha sonraki devirlerde, meselâ yukarda zikrettiğimiz Menneh ve Lanckronski kabartmalarındaki Men tasvirlerinde olduğu gibi, Hititlerin ay tanrısı da gerek Yazılıkaya gerekse Malatya'da güneş tanrısının yanında tasvir edilmiştir ¹². Yalnız şunu zikretmek icab eder ki, kanatlı olarak tasvir edilmiş bütün tanrılar ay tanrısını göstermeyip, ancak külâhındaki yarım ay ve lunula hieroglif işaretile ay tanrısı, benzer kıyafette tasvir edilmiş öteki tanrılardan teftik edilebilmektedir ¹³. İstanbul Arkeoloji müzesinde bulunan ve Frigya menşeli olan (Kütahya veya Altıntaş) bir mezar taşı kabartması ¹⁴ güneş tanrısı ile ay tanrısı arasındaki münasebeti göstermesi bakımından çok şayanı dikkattir. Gaios'un mezar taşı denilen bu kabartmanın üst levhasında ortada ayakta ve yan, yana duran üçüz-

⁹ Bk. Forrer, MDOG 61, s. 39; Götze, Neue Bruchstücke zum grossen Text Hattuşiliş s. 18 (Mitt. der Vorderas-Aegypt. Gesell. 34. Bd. 2. Heft) ; Laroche, Recherches sur les noms des dieux Hittites s. 80 (Revue Hitite et Asianique fascicul 46).

¹⁰ Bk. C. G. v. Brandenstein, Hethitische Götter nach Bilderbeschreibungen, s.47 no t2 (Mitt. derVorderas-Aegypt. Gesell. 46. Bd. 2. Heft); Laroche, ayn.esr.s. 28, 53, 108; Sedat Alp, Zur Lesung von manchen Personennamen auf den Hieroglyphenhethitischen Siegeln und Inschriften, s. 13 vd., 48 vd. (Ankara, 1950); Krşl. Joh. Sundwall, Kleinasiatische Nachtraege, Studia Orientalia (Helsinki, 1950) s. 8, 15, 19 vd.

¹¹ Bk. K. Bittel, Yazılıkaya, s. 69 ve Lev. 16 Res. 34-35 (61. Wissenschaftliche veröfentlichung der Deutschen Orientgesellschaft); Güterbock, Siegel aus Boğazköy II s. 24 (Archiv. f. Orientforschung, Beiheft 7); ayn. müellif Belleten No. 26, s. 297; Brandenstein, ayn. esr. s. 91 ve res. 3 ve 16; Bossert, Altanatolien (1942) s. 184, R. 771; Ekrem Akurgal, Spaethethitische Bildkunst (1949) s. 104; Sedat Alp, ayn. esr. s. 123.

¹² Bk. P. Perdrizet, Mên, ayn. esr. s. 101; Krşl Bittel, Yazılıkaya s. 69 vd.; Ekrem Akurgal, ayn. esr. s. 104 vd.; Sedat Alp, Symbolae Hrozny III s. 1 vd.

¹³ Krşl. Güterbock, Orientalia Nova Series 15 s. 485, 495; Bittel, Yazılıkaya, s. 71 vd.; Akurgal, ayn. esr. s. 104.

¹⁴ Bk. G. Mendel. Catalogues des sculptures Greques, Romaines et Byzantines. Cd. III, s. 314, Cat. No. 1077.

lü bir Hekate grubu ellerinde meşale tutmaktadırlar. Ortadaki figürün başında büyük bir hilâl görünmektedir. Hilâlin orta boşluğu giyimli bir Helios büstü tarafından işgal edilmiştir. Bu sahne muhtemelen güneşin doğuşu ile ayın batışı anını tasvir etmektedir; zira Hekate tam bu anda yer yüzüne inerek kendisine takdim edilen kurbanları kabul etmekteydi¹⁵. Hekatelerin solunda, cepheden görülen, ayakta duran, malûm Frig kıyafetinde omuzlarının gerisindeki hilâli ile bir Men tasvir edilmiştir. İşte güneşin doğuşu ile ayın battığı anı ifade eden bu tasvir, güneş tanrısı ile ay tanrısının âbidelerde beraber görünüşünü izah etmek bakımından da çok ilgi çekicidir (Res. 5).

Birçok âbideler, bilhassa kabartma ve sikkeler tanrı Men'i ayağını bir boğa başı üzerine basmış veya yanında bir boğa başı ile birlikde göstermektedir (Res. 6, 7)¹⁶. Hitit mühürlerinde ay tanrısının ideogramı olan lunula boğa başı ile birlikde görülmekte ise de burada boğa başı mühür sahibinin adının ikinci kısmına ait bir hiyerogliftir (Res.8)¹⁷. Pisidya Antiocheia'sındaki Men mabedinde bulunan bazı adak taşları üzerinde boğa başları ile birlikde hilâl tasvir edilmiştir (Res. 9). Hitit mühürleri üzerindeki (Res. 8) boğa ve lunula ile Antiocheia adak tasviri arasında oldukça değişiklik varsa da tasvire esas teşkil eden prensibin hemen hemen aynı olması ihtimali, bizi her ikisi arasında bir benzerlik görmeye sevk edebilir.

Gözden geçirdiğimiz yazılı belgeler, Men adının Grekçe veya Frigceden neş'et etmediğini gösterdiği gibi, Hititce veya Luviceden de gelmediğini anlatmaktadır. Bununla beraber arkeolojik eserler ay tanrısı olarak Men'i Hitit-Anadolu menşesine götürmektedir. Bu hususu teyid etmesi gayesile tanrının tasvir tarzını ve lakaplarını da gözden geçirmemiz lâzımdır.

Men'in tasvir şekli ve atribüleri : Arkeolojik eserler üzerinde Men, Frig kıyafeti olarak kabul edilen külâh, yüksek kemerli gömlek, manto ve tozluk giymiş olduğu halde tasvir edilmiştir. Daima sakalsız, ekseriya omuzlarına kadar uzun saçlı genç bir adam olarak gösterilmiştir. Çok defa sağ elinde bir çanak veya çam kozalağı yahut kud-

¹⁵ Bk. H. Steuding, Hekate, Roscher LM I. st. 1896; Krşl. Perdrizet, ayn. esr. s. 67 vd.

¹⁶ Bk. Perdrizet, Mén, ayn. esr. s. 102 vd.; Drexler, Roscher II 2 st. 2714.

¹⁷ Bk. Güterbock, Siegel aus Boğazköy II s. 24 vd.; Sedat Alp, Personennamen. s. 13 vdd. ve Res. 22.

ret timsali olan küreyi veyahut ta Nike'yi tutar; öteki elile bir mızrağa dayanmaktadır (bk. res. 5, 6, 7, 10, 11, 12). Yalnız Küçükasya sikkelerinde oldukça sık olarak Men at üzerinde gösterilmiştir (Res. 13). Bundan başka bazan mitolojik hayvanlar üzerinde (Res. 14), horoz üzerinde (Res. 15), oturmuş ve horozu yanında (Res. 16) yahut da sadece ayakda ve bir boğa başına basmış olarak (Res. 6, 7) tasvir edilmiştir¹⁸. Fakat bütün tasvirlerinde müşterek ve mümeyyiz vasfı olan cihet, Men'in başında Frig başlığı, omuzlarının gerisinde hilâl ve genç bir erkek olarak tasvir edilmiş olmasıdır¹⁹. En bariz hususiyeti Frigya külâhı ve omuzlarının gerisindeki yarım ay olmakla beraber, bazen Men'i Pan ile Nympe arasında gösteren bir Atina kabartmasında olduğu gibi (Res. 12) külâhsız olarak da görmekteyiz²⁰. Men'in hilâlsiz tasviri nadir görülüyorsa da, buna da misâl vardır²¹. Buna mukabil Pisidya Antiocheia'sındaki buluntular ise, yalnız başına hilâlin tanrı Men'i temsil ettiğini teyid etmektedirler (Res. 17)²².

Tanrının diğer atribülerine gelince : yukarda zikrettiğimiz boğa ve horozdan mada arslan da Men'e atribü olarak verilmiştir²³. Karya, Lidya ve Pisidya sikkelerinde arslanın tanrının ayakları ucunda gösterilmesi bizi Men'in - diğer Küçükasya tanrılarında olduğu gibi - hayvanların ve bilhassa vahşi hayvanların hâkimi olan tanrılardan biri olduğunu kabule sevk ediyor²⁴. Esasen suvari olarak, tasvirlerinin bazılarında çifte balta da taşımaktadır ki, bu da Küçükasya tanrı tipleriyle olan alâkasını açıkca göstermektedir (Res. 13).

Lakap ve Ünvanları : Men eski Anadolu'da pek fazla sevilen ve saygı gören bir tanrı olduğundan bilhassa bu memlekette birçok lakap ve ünvan almıştır ki, başlıcaları şunlardır²⁵:

¹⁸ Bk. Perdrizet, ayn. esr. s. 104; Drexler, Roscher LM. st. 2690 vda.; Lesky, RE XV, 1, st. 695 vd. Boğanın burada tanrının kurban hayvanını ifade etmesi çok muhtemeldir.

¹⁹ Drexler, ayn. esr. göst. y. ve bilhassa 2735 vdd.; Lesky, ayn. esr. göst. y.

²⁰ Perdrizet, ayn. esr. s. 78 vd.

²¹ Bk. K. Regling, Die Münzen von Priene No. 223; Drexler ayn. esr. 2711 vd.; Lesky, ayn. esr. 691.

²² Bk. Ramsay, J. R. St. VIII, 1918, s. 140 vdd.; M. M. Hardie, J. H. St., 1912, s. 115 vdd.

²³ Drexler, Roscher II, 2 st. 2761 vd. ve oradaki belgeler.

²⁴ Krşl. Drexler göst. y.; Lesky RE XV 1, st. 696.

²⁵ Menophor adları hakkında bk. Lesky, ayn. esr. st. 694 ve orada zikredilen eserler.

a) *Askaenos, Askenos*. Bu isimle incildeki (Genesis 5, A. p. 171 vd) Frigya ahalisinin tavsif edildiği *Aşkenaz* ilgili olduğu gibi, *Heros Askanius*'la, Friglerin oturdukları bölgenin coğrafî adı, mevkiiler, şehirler, nehirler ve göl isimlerinde tesadüf edilen *Askanius, Askania*'nın da yakın ilgisi bulunduğu aşikârdır²⁶. Μῆν 'Ασκαηνός lakabına Küçükasya'da çok rastlanmaktadır. Strabo (XII 557, 577) Pisidya Antiocheiasında mâbedi bulunan Men için bu lakabı kullandığı gibi, Sardes sikkelerinde; Alia, Eumenia, Apollonia, Afrodiasias kitabelerinde aynı şekilde görülmektedir²⁷. Filhakika Askanius ve Askania'lı tâbirinin bütün Frigya'ya şamil olduğu anlaşılıyor. Zira Mysya veyahut eskiden Frigya'ya ait olduğu için Hellepont Frigyası denilen bölge içindeki Nikaia (İznik) gölünün ismi *Askania limne* olduğu gibi, bu gölden çıkıp Gemlik körfezine akan ırmağın ismi de Askanius idi²⁸. Bundan başka İlias'da Askanius Truvalıların yardımına gelen Askanius'lu Friglerin veyahut Mys'lerin reisidir. İlias'da mühim bir sima olarak görünmüyorsa da Askania bölgesinin *Heros Eponymos*'u olduğu anlaşılıyor. Anadolu'da daha birtakım bu isimde şehirler, göller ve ırmaklar olduğu gibi, yine Truva sahilleri önünde ve Thera adası civarında da adalar vardır. Bu durum Homer'den sonraki efsanenin aynı adı Aineias'ın oğluna intikal ettirmesine sebep olmuştur ki, ondan (Askanius) ilk önce Truva'da ve civarındaki yerli prens sülâleleri neş'et etmiştir. Aynı zamanda Truva'daki *Askania* ve *Arisbe* şehirleri de Askanius tarafından kurulmuş yahutta o İda ve Antandros'u hâkimiyeti altına almıştır²⁹. Askania adında Apamea Cibotos ile Sagalassos arasında bir göl (Burdur gölü) daha vardır.

Bütün bunlar Askanius ve Askania adlarının efsanelere göre çok eski ve yerli isimler olduğunu göstermekle beraber, ay tanrısına da Μῆν 'Ασκαηνός denilmesi onun da Frigya bölgesinin en eski ve yerli tanrısı olduğuna bir delildir³⁰.

²⁶ Bk. Dexler, ayn. esr. st. 2748 vd.; Lesky, ayn. esr. st. 692. "Ασκαλια Antiocheia'da tanrının mukaddes mahallidir.

²⁷ Bk. Dexler, ayn. esr. 2721 vd.; Perdrizet, ayn. esr. s. 90 vd.; Cumont, RE II, 2, st. 1607; Buresch, Aus Lydien, s. 81.

²⁸ Bk. Ruge, RE II, 2, st. 1610.

²⁹ Krşl. Perdrizet, ayn. esr. s. 90 vd.; v. Arnim, Askanius, RE II, 2 st. 1610 vdd.

³⁰ Krşl. Dexler ayn. esr. st. 2749; Perdrizet, ayn. esr. 91 vd.; Cumont, RE II, 2, st. 1607; Lesky, ayn. esr. st. 691; Buresch, ayn. esr. s. 81.

b) *Tyrannos* : Tyrannos kelimesinin Men'in unvanı olduğunu Lidya, Thasos ve Atika'da bulunmuş olan kitabeler ispat etmektedir³¹. Bu kelime Lidya lisanından gelmekte olup mânası "bey", "hükümdar" demektir. Menotyranos "hükümdar, baş tanrı" sıfatile ihtiram gören ay tanrısı Men'in bizzat kendisidir. Aynı zamanda Yunanca mukabili olan Βασιλεύς "basilevs" lakabile Küçükasya dışında ihtiram görmesi de şayanı dikkattir³².

c) Χθόνιος, Καταχθόνιος : namı altında Men yeraltı ilâhı ve ölülerin koruyucusu olarak oldukça mühim bir rol oynamıştır. Her halde Men ay tanrısı olması dolayısıyla, gece ve karanlık dünya ile alâkası bulunduğundan ona yeraltı tanrısı, ölülerin ve mezarların hamisi sıfatı da verilmiştir. Nitekim bu hususu Pisidya, Likaonya ve İsavria'da bulunmuş olan mezar kitabeleri isbat etmektedir³³. Çok muhtemeldir ki, ayın gökde doğup büyüdüktan sonra yavaş, yavaş küçülerek kaybolması, onun yer altına gittiği telâkkisini husule getirmiş ve bu itibarla ay tanrısı Men'e yeraltı tanrısı sıfatı izafe edilmiştir.

Bunlardan başka Grekçe damgası taşıyan ve açık bir mâna ifade eden θεός ἐπὶ κοός, μέγας, οὐράνιος, ἐπιφανής unvanları olduğu gibi, Attaleia ve Anabura'daki kehanet ocakları Men'i φωσφόρος tesmiye ediyorlar. Antiochea Pisidiae'de ὁ πάτριος ἡμωνθεός olarak da görülüyor. Frigya ve Lidyadaki belgeler ise Men'i ὀροφύλαξ, ὄσιος καὶ δίκαιος ve σωτήρ καὶ κλουτοδότης olarak göstermektedir³⁴.

Grekçe karakter göstermeyen diğer bir grup unvan ve lâkap vardır ki, bunlar -ou ile nihayetlenmekle tebaruz etmişlerdir. Lidya'da Ἄρτεμιδώρου, ἐξ Ἐπικραίου, Τιάμου; Karia-Frigya sınır bölgesinde Κάρου (Strab. XII 580 ve Attuda sikkeleri) ve Pontos'da Φαρνάκου olarak tesadüf edilmektedir. Bunların ekseriya muhtelif mâbetleri tesis edenlerin şahıs adlarının genetiği olduğu anlaşılıyor³⁵.

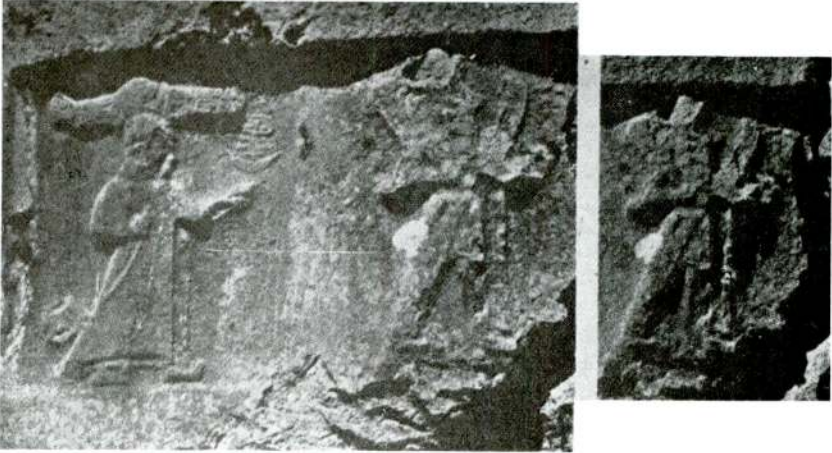
³¹ Buresch, ayn. esr. s. 75 ve 81.

³² Bk. Perdrizet, ayn. esr. s. 87 vd.; Drexler, ayn. esr. st. 2753 vd.; Lesky, ayn. esr. st. 694.

³³ Bk. Drexler, ayn. esr. st. 2768; Perdrizet, ayn. esr. s. 86; Lesky, ayn. esr. s. 692 vd.

³⁴ Bk. Drexler, ayn. esr. st. 2752 vdd.; Perdrizet, s. 87 vdd.; Lesky, ayn. esr. 694 vd.; Buresch, ayn. esr. s. 76.

³⁵ Bk. Keil-Premierstein, Denkschr. Akad. Wien II, 104; Buresch, ayn. esr. s. 81.

Res. 1

Res. 2

A. Erzen

← Res. 3

↑ Res. 4

← Res. 5

Res. 6

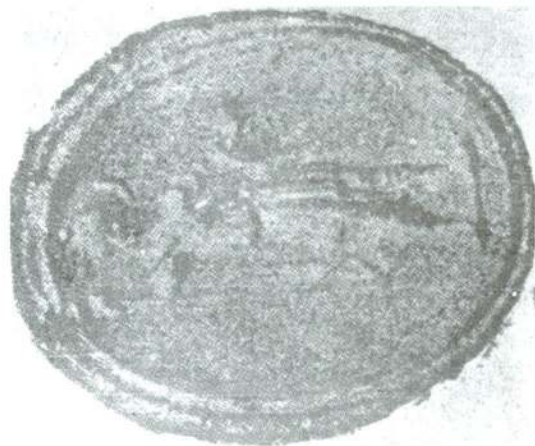

Res. 7

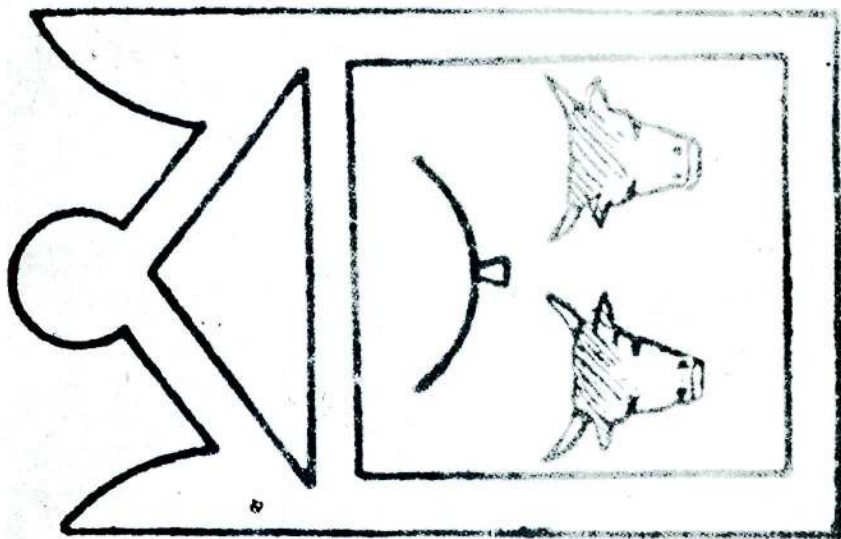

Res. 8

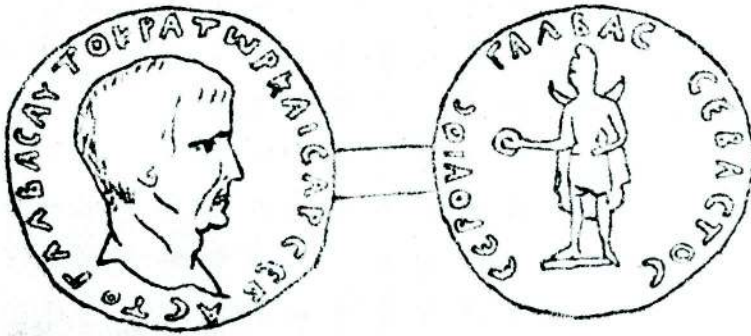
A. Erzen

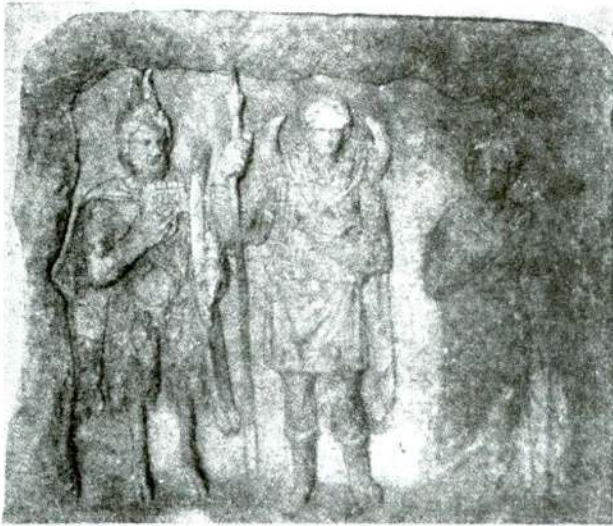
Res. 10

Res. 9

Res. 11

Res. 12

A. Erzen

Res. 13

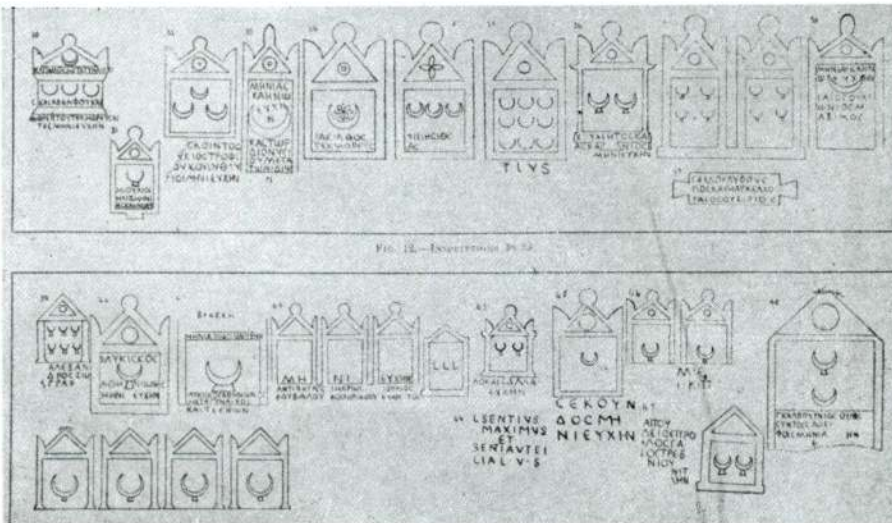
Res. 14

Res. 15

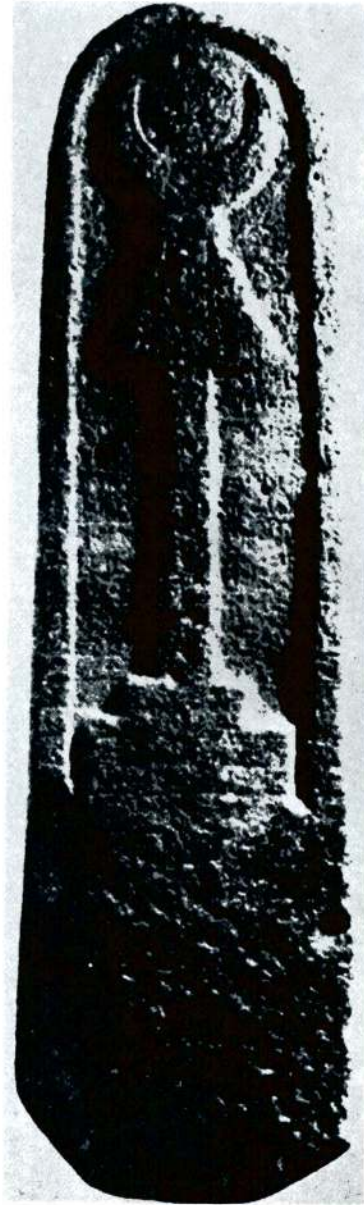

Res. 16

Res. 17

A. Erzen

Res. 18

Diğer taraftan bazı Men unvan veya lakapları ihtimal tanrının mukaddes mahallerinin bulunduğu mevkilerle ilgilidir ki, başlıcaları şunlardır : 'Ανδωνηός Galataya'daki Androna'ya ait olduğunu ifade ettiği gibi 'Αξιοττηνός Lidya'daki yer isimlerinden gelmedir (bk. Buresch, Aus Lydien, s. 67 ve bilhassa s. 81). 'Ασκαηνός, Καμαρείτης, Καυαλῆνος (Kavala Frigya) Λαβάνης aynı suretle coğrafi mevkilerden iştikak etmiştir³⁶.

Men'in diğer tanrılarla olan münasebeti : Tanrı Men'in diğer tanrılarla olan münasebeti veyahut birleşmesi en açık bir şekilde Attis-Menotyranos kitabelerinde ve Μῆν-Σαβαζιος hakkındaki kayıtlarda (Procklus, Timaios IV, 251 c Παρειλήφραμεν παρὰ Φρουξί Μῆνα Σαβάζιον ὑμνούμενον) görülmektedir³⁷.

Eski Küçükasya tanrıları olan Attis ve Sabazios ile Men arasında yakın bir münasebetin mevcut olması çok muhtemeldir. Bazı alimler Attis ile Men'i bir ve aynı ilâhî kudret olarak görmek istemişler ve onu μέγας unvanından dolayı eski Lidya tanrısı Attis'in varisi veya halefi addetmişlerdir (Bk. Buresch, Aus Lydien s. 114). Diğerleri ise ayrı, ayrı tanrı olduklarını kabul etmişlerdir. Attis'in bazı tasvirlerinde başında Frig külâhı ve yarım ay bulunduğu gibi, Men'e çok benzeyen bazı büstler de Attis olarak teşhis edilmiştir. Mamafih bazı antik kaynaklarda da Men-Attis birleşmesi veyahut ayniyeti müşahede edilmektedir³⁸. Sabazios ile münasebetine gelince, bunun güneş tanrısı olması dolayısıyla aralarındaki yakınlık gayet tabii bir şeydir³⁹. Men en ziyade Lidya kitabelerinde bir ana ilâhe ile birlikte zikr edilmektedir ki, bu umumiyetle "Αρτεμις 'Αναεῖτις, yahut Θεὰ 'Αναεῖτις veyahutta Μεγάλη 'Αναεῖτις tesmiye edildiği gibi sadece "Αρτεμις yahut 'Αναεῖτις olarak ta geçmektedir (Buresch, aynı eser. s. 67).

Böylece muahhar antik devirdeki sinkretizm dolayısıyla tanrı Men'in Sabazios'la kaynaştığı gibi Attis'le aynı tutulduğu ve bu itibarla eski Anadolu'nun büyük ilâhesi Artemis Anaitis'e de bağlandığı

³⁶ Bk. Drexler aynı esr. 2748 vdd.; Perdrizet, ayn. esr. 87 vdd.; Lesky, ayn. esr. 694 vd.; Buresch, ayn. esr. 81 vdd.

³⁷ Bk. Drexler, ayn. esr. 2754 vdd.; Lesky, ayn. esr. 697.; Buresch, ayn. esr. 67 ve 68.

³⁸ Bk. Drexler, ayn. esr. st. 2754 vd. ve orada zikredilen belgeler.; Perdrizet, ayn. esr. s. 59 vd.; Lesky, ayn. esr. st. 697.

³⁹ Bk. Drexler, ayn. esr. st. 2755; Buresch, ayn. esr. s. 68; Yk. s. 1 vd.

görülmektedir. Fakat bunlar sonraki devirlerde ve ancak tesadüfî birleşmeler olup, hakiki mânada ve menşeden itibaren bir tanrılar çifti ifade etmemektedirler ⁴⁰.

Tanrı Men'in tasvir tarzı ve lakapları hakkında yaptığımız incelemeler, bilhassa vahşi hayvanların hâkimi, boğa başına basmış olarak ve çifte balta ile birlikte tasvir edilmesi, onun bir eski Anadolu tanrısı olduğunu açıklayacak mahiyettedir. Men Askanios, Mentyrannos gibi daha birtakım yerli Anadolu lakap ve unvanlarıyla birlikte Attis ve Megale Anaitis yahut Artemis'le olan çok sıkı münasebeti de onun devamlı olarak en eski Anadolu tanrılarında biri addedilmiş olduğunu göstermektedir.

Binaenaleyh Anadolu'da Men'in isminin Μάνηçden geldiği anlaşılma ile beraber (Bk. bk. s. 2. not 6) arkeolojik ve filolojik delillerle birlikte, tasvir tarzı ve lakapları onu eski Anadolu menşesine götürmektedir. Ancak Anadolu'daki ay tanrısı hakkındaki en eski arkeolojik vesikalarımız (Yazılıkaya ve Hitit mühürleri) M. ö. 14. ve 13. asıra aittirler. Buna mukabil Anadolu haricinde bilhassa Mezopotamya kültür dünyasında —şüphesiz başka isimler altında— ay tanrısı ve kültü çok daha eskidir. Anadolu ile Mezopotamya arasında çok eski kültür münasebetlerinin mevcut olması itibarile, ay tanrısı bahis mevzu olurken, bu memleketin konumuzla ilgili kaynaklarını da nazarı dikkate almak icab etmektedir.

Mezopotamya'da samî panteonunda ay tanrısının ismi Sin olup ona parlak şeklinden dolayı *Nannaru* ve *Namraşit* adları da verilmiştir. Tanrının kültü en eski kitabelerde zikredildiği gibi, son Babil devrinde de henüz yaşamaktadır. Başlıca kült yerleri Ur ve Harran olmakla beraber Nippur ve Babil'de de ihtiram görmüştür. Onun 'genç boğa' olarak tavsif edilmesi çok merguptur. Bundan dolayı ona iki muazzam boynuz takılmıştır ki, bu aynı zamanda onun sembolüdür. Mukaddes sayısı 30 dur. Güneş tanrısı Şamaş ve fırtına tanrısı Adad ile birlikte bir trias teşkil eder. Sin, kùltte kehanet ih-san eden bir tanrı olarak görüldüğü gibi bilhassa hamile kadınlar için hekim rolünü de oynamaktadır ⁴¹.

⁴⁰ Bk. Budesch, ayn. esr. s. 68 vd., Lesky, ayn. esr. st. 697.

⁴¹ Bk. Ebeling, Sin, Reallex. d. Vorgeschichte Bd. XII, s. 165; Eckhard Unger, Reallex. d. Vorgesch. Bd. I, Lev. 97; E. Unger, Harrân, ayn. esr. Bd. V. s. 127 vd.

Ay tanrısı Sin'in unvanı karşılığı olarak Men kelimesine de tesadüf edilmekte ve bunun Sümerce olduğu anlaşılmaktadır. Mânası taç veya diadem anlamına gelmektedir ⁴². Knut Tallqvist'in (Akkadische Götterepitheta) isimli eserindeki Men-dàra-din [gira-ra] "hohe Göttertiara"=Sin; Men-Kù-ta-è [-a]"in Glanz hevortretende Tiara"; Men-šu-du/du"Kronenträger"=Sin; Men-Zalág Za [-lag-ga] [agü namru]"strahlende Tiara=Sin, kayıtları da bu ciheti kâfi derecede açıklamaktadır ⁴³.

Esasen taç ve diadem anlamına gelen Akkadca kelime *Agü* olduğundan Men sözünün samî bir lisana ait olmadığı görülmektedir ⁴⁴. Tanrı Sin'in samî panteonunda bedritam halindeki unvanlarından birisi de *Agü anüti* olup bu tâbir hükümlük veya sahiplik diyademi anlamına gelmektedir ⁴⁵.

Sin Mezopotamya mühür tasvirlerinde umumiyetle bir taht üzerinde oturur vaziyette gösterilmiştir ve başında "Hörnerkrone" "boynuzlu taç" taşır ⁴⁶. Tanrı Sin tasvirleri Mezopotamya'da 3. binin ortalarından itibaren mühürler üzerinde görülüyor. Meselâ 3. binin sonlarına doğru III. Ur hanedanının ilk kralı olan *Urnammu* devrindeki bir memura ait silindir mühür üzerinde ay tanrısı tahtta oturur vaziyette ve üzerinde ay sembolü ile tasvir edilmiştir ki, ismen mevsuk olması bakımından tarihî bir katiyet ifade etmektedir ⁴⁷. İkinci derecede kült merkezi olan Harran'da ay tanrısı Sin'e Amarna devrinde tesadüf edilmekte ve Mitanni kralı Mattivaza ile Hitit kralı Şuppiluliuma arasında akt edilen muahedelerdeki yemin formüllerinde zikr olunmaktadır ⁴⁸. Asurlular devrinde "Bêl Harran"

⁴² Bk. P. Anton Deimel, Sumerisches Lexikon II. Teil, Bd. II (Roma, 1930) Nr. 270, 1.

⁴³ Knut, Tallqvist, Akkadische Götterepitheta, Verzeichnis der Gottheiten, s. 374-75 ve 243 (Helsingforsiae, 1938).

⁴⁴ Bk. A. Deimel, Akkadisch-Sumerisches Glossar (Sumerisches Lexikon III. Teil, Bd. II, s. 4) Roma, 1937.

⁴⁵ Bk. Carl, Bezold, Babylonisch-Assyrisches Glossar, s. 15 (Heidelberg, 1926).

⁴⁶ Bir misal olmak üzere bk. Hugo Prinz, Altorientalische Symbolik, s. 66, 2 A, Nr. 6 ve Lev. XII, 16. (Berlin, 1915).

⁴⁷ Bk. Hugo Gressmann, Altorientalische Bilder zum alten Testament, S. 93, Lev. CXXIX, Nr. 323 (2. Aufl. Berlin, 1927).

⁴⁸ Bk. E. Unger, Harrân, Reallex. d. Vorgeschichte Bd. V, s. 127; Krşl. Se-ton Lloyd ve William Brice, Harran, Anatolian Studies, vol. I (1951) s. 87 vd.

tesmiye edilen Sin'in kültü, mütaakıp devirlerde de yaşamıştır ⁴⁹. Hilâlin ay tanrısının sembolü olarak tasvirine Sumerler devrinden (M. ö. ca. 2700) yılındanberi tesadüf edilmektedir ⁵⁰. Bilhassa Harran'daki baş tanrı Sin'in sembolü olarak hilâl bir sap veya bir sütun üzerinde plâstik bir şekilde tasvir edilmiştir ⁵¹. Gerek Harran'daki eser gerekse Şem'al kralı Bar-Rekup kabartmasındaki tasvirin M. ö. 8. asrın ikinci yarısına ait olduğu kitabelerinin muhteviyatından ve üsluplarından anlaşılmaktadır ⁵².

Mezopotamya'da ay tanrısı Sin'in diğer adları arasında bazıları tanrı Men'in lakapları ve fonksiyonları ile çok benzerlik göstermektedir. Bunlar arasında bilhassa şu isimlere tesadüf edilmektedir : "Gök tanrısı", "Kızıl vahşi boğa", "Yukarı kâinatın tanrısı", "Kral", "Kral, memleketin bânisi", "yağmur ülkesinin kralı", "yüksek tanrılar tacı", "Hilâl tanrısı" bundan başka; hilâl, böbrek, tiara, göz, gemi, boynuzlu boğa şekillerinde de tasavvur edildiği gibi; kehanet dağıtan, zaman tayin eden, hakîm, hayatın menşei, nebat ve bereket tanrısı, (bir Sümer kült ilâhisinde) hayvancılık, ziraat ve her türlü neşvü nemanın tanrısı olarak hürmet görmektedir. Aynı zamanda Sin bedenî sağlığın hâkimi, hekim, muharip, yemin tanrısı ve krallık payesini tevcih eden tanrı olarak gösterilmektedir ⁵³.

Anadolu'da ise Men; Phosphoros (parlak seyyareyi temsilen), Tyrannos (hükümdar), Uranios, Hosios ve dikaios gibi lakaplarla anılmakla beraber, Pontos krallarının taç giyme merasiminde yemin tanrısı (Strab. XII 557) olarak görülmektedir. Pontos'da ve diğer yerlerde kehanet ve bereket tanrısı olarak külte mazhar olduğunu gerek yazılı kaynaklardan gerekse kabartma ve sikkelerdeki tasvirlerden anlamaktayız ⁵⁴. Men'e ait bazı adak taşlarındaki şifa bulmuş

⁴⁹ Bk. Seton Lloyd ve William Brice, Harran, Anatolian Studies vol. I (1951) s. 88 vdd.; 96 vd'de müellifler üç ay mâbedi tesbit ettiklerini ve bunlardan Ain-al-'Arus dakipin Sin'e ait olduğunu ifade etmektedirler. Aynı yerde, ay kültünün Harran'da M. s. 1032 tarihine kadar devam etmiş olduğu kabul edilmektedir.

⁵⁰ Bk. E. Unger, Göttersymbol, Reallex. d. Vorgesch. Bd. IV. s. 436 §. 28, Lev. 209-210; ayn. müellif Harrân, ayn. esr. Bd. V. 128.

⁵¹ Bk. C. J. Gadd, F. B. A. Note on the Stele of Aşağı yarımca, Anatolian Studies (1951) s. 108 vdd. ve Lev. X, Nr. 3.

⁵² Bk. C. J. Gadd, ayn. esr. 108-109; E. Unger, ayn. esr. Bd. IV, s. 436, §. 28 c. Asur kralı Tiglat-Pileser III'ün bir vasalı olan Bar-Rekup'a ait kabartma ca. M. ö. 730 'a tarihlenmektedir.

⁵³ Bk. Knut, Tallqvist, ayn. esr. s. 243 vdd.

⁵⁴ Bk. Drexler, ayn. esr. 2690, 2748 vdd., 2766; Lesky, ayn. esr. 690, 696.

uzuvların tasviri ile Strab. (XII, 580)'de bildirilen Men Karou mâbedile ilgili hekim mektebi, tanrının bir sağlık ve şifa tanrısı addedildiğini göstermektedir⁵⁵. Anadolu'daki Men ile Sabazioz arasındaki münasebet hemen, hemen Mezopotamya'daki Şamaş ile Sin arasındaki münasebetin aynıdır.

Bütün bu zikrettiklerimize göre, Mezopotamya, bilhassa Sumer ay tanrısı ile Anadolu ay tanrısı Men arasında gerek isim ve lakap ve gerekse mahiyet bakımından oldukça mühim benzerlikler görülmekle beraber⁵⁶ zaman ve mekân itibarile aradaki mesafe hayli büyük olduğundan şimdilik bu hususta herhangi bir hüküm yürütmek pek mümkün değildir. Zira aradaki mutavassıt unsurlar, bilhassa Men adının intikal şeklini ve zamanını tayin ve teyid edecek belgeler vermemektedir. Mezopotamya'nın samî kavimleri tarafından da Sin olarak adlandırılan ay tanrısına Hititler Arma- ismini vermişlerdir⁵⁷. Fenike panteonunda ise ay tanrısı oldukça mühim bir mevki işgal etmekle beraber, ismi Ugarit (Ras-Şamra) metinlerinde (M. ö. 13. asır) Yariaḥ yahut (Térah) olarak geçmektedir⁵⁸.

Şu halde bu benzerlikler ya bir tesadüf eseridir⁵⁹ yahut'ta bizim için henüz malûm olmayan Mezopotamya ile Anadolu arasındaki bir unsurun aracılığı neticesinde husule gelmiştir.

Bununla beraber araştırmamız neticesinde edindiğimiz kanaati şu surette hulâsa etmek mümkündür :

Men'in su ve yağmur ile olan münasebetini, onu Pan ve Nympe ile birlikte mağrada tasvir eden bir Atika kabartması (Res. 12) gösterdiği gibi Pisidya Men mâbetlerindeki sarnıçlar da bu ciheti teyid etmektedir. Harran'da ay tanrısı için Nisan ayında yapılan şenlikler de yine bu hususla ilgili olsa gerektir. Bu itibarladır ki, ay tanrısı aynı zamanda yeryüzünde nebat ve diğer canlı mahlukatın neşvünemasını sağlıyan bir tanrı addedilmiştir. Zaten eski çağda ayın iklim üzerine tesiri olduğu kabul edilmekteydi.

⁵⁵ Bk. Drexler, aynı. esr. st. 2767; Lesky, aynı. esr. st. 691.

⁵⁶ Keza Krşl. E. Unger Göttersymbol, Reallex. d. Vorgesch. Bd. IV, 2 s. 436 §. 28.

⁵⁷ Joh. Sundwall, Kleinasiatische Nachtraege (1950) s. 8 de Armas'ı bir eski Anadolu tanrısı addetmektedir.

⁵⁸ Bk. René Dussaud, Les religions des Hittites et des Hourrites, des Phéniciens et des Syriens (Paris, 1945) s. 367, 388.

⁵⁹ Harran'daki Aşağı yarımca stelinde bir sap üzerinde kabartma halinde tasvir edilen hilâl ile (Res. 18) Yalvaç mâbedi adak tasvirlerindeki hilâller arasında büyük bir benzerlik vardır. Bu hilâllerin de bir sap üzerinde olduklarına işaret edilmiştir. Şüphesiz burada tasvirler küçük ölçüde olduklarından hilâllerin altındaki

1) Ay tanrısı Men, bazı muahhar antik müelliflerle modern âlimlerin kanaat ve mütalâalarının hilâfına olarak, Friglerin Trakya'dan beraberlerinde getirmiş oldukları bir Frig tanrısı olmayıp belki M. ö. 3. bindenberi ibadet edilen bir eski Anadolu tanrısıdır ⁶⁰. Gerek tasvir tarzı gerekse sembolleri Anadolu-Hitit ay tanrısı ile Men'in mahiyet iltibarile aynı olduğunu anlatmaktadır. Yukarıdaki sayfalarda zikrettiğimiz hususların Armas, Arma- veya Men adları altında külte mazhar olan bu tanrının menşeinin Anadolu olduğunu gösterdiği kanaatindeyiz. Hattâ Mezopotamya ay tanrısı ile Anadolu ay tanrısı Men'in müşterek bir menşeden gelmiş olmaları mümkündür. Nitekim karakter ve fonksiyon bakımından aralarındaki yakın benzerlik bu ciheti ima etmektedir.

2) Men M. ö. 1. binin ikinci yarısına ait tasvirler ve bazı yazılı kaynaklarla Friglere mal edilmiştir. Hakikaten Men'in millî Frig kıyafetine bürünmüş olması, bilhassa Frigya'da Men kültürünün çok yayılmış bulunması ve nihayet bazı antik yazarların tanrıyı Friglere mal etmesi, Hititler vasıtasile Friglere intikal eden bu Anadolu tanrısının onlar tarafından ne derece benimsendiğini ve millileştirildiğini açıklamaktadır.

3) Anadolu'da bir erkek tanrı ⁶¹ olarak tasvir edilen ay tanrısı Men, hellenizm devri ile daha sonraki devirlerde sinkretizm dolayısıyla birtakım tanrılarla birleştirilmekle yahut aynı tutulmakla beraber, esas kendi hüvviyet ve mahiyetini hiç bir zaman kaybetmemiş hattâ hristiyanlığın taammümünden sonra da Men kültürü devam etmiştir ⁶². Bu cihet de bir taraftan eski Anadolu halkının dinî geleneklerine ve telâkkilerine derin bir bağlılık duyduklarını gösterdiği gibi, diğer taraftan tanrı Men'in en eski Anadolu tanrılarından biri olduğunu teyid eden bir keyfiyettir.

mesnedler de ancak sembolik bir mahiyette tasvir edilebilmişlerdir. Krşl. Res. 17 No. 40-41.

⁶⁰ Armas'la teşkil edilen isimler de hakikaten bu tanrının eski ve yerli bir Anadolu ilâhı olduğunu göstermektedir bk. Sundwall, ayn. esr. s. 8, 15, 19 vd.

⁶¹ Eski şarkta ay tanrısı Sin erkek olarak tasvir edilmiştir. Yalnız Harran'daki araştırmalar burada bir erkek ay tanrısı bulunmakla beraber bir de Selene'ye tekbül eden kadın ay tanrısının mevcut olduğunu göstermektedir bk. Anatolian Studies vol. I (1951), s. 96 vd.

⁶² Men kültürünün M. s. IV. asrın sonuna kadar devam ettiğini Yalvaç'taki Men mâbedinin ancak 400 senelerinde tahrib edilmiş olması isbat etmektedir bk. Lesky, RE XV, 1 st. 692. Men'in hristiyanlık dinî kisvesi altında yaşamakta daha da devam etmiş olduğu anlaşılmaktadır, bk. Ramsay J. H. St. XXXVIII, 151 vd.; Lesky, ayn. esr. st. 697.